

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 346.14

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ

PROBLEMS OF FORMATION CONCEPTUAL APPARATUS OF COMMERCIAL LAW UKRAINE

**Григорчук М.В.,
к.ю.н., здобувач**

Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України

В статті розглянуто питання, пов'язані з проблемами формування понятійного апарату господарського права України. На основі вивчення існуючих наукових точок зору виділено окремі елементи, які виступають в ролі фундаментальних складових при означенні кола понять і категорій, якими послуговується господарське право. Здійснено поглиблений аналіз діалектичного зв'язку між господарським правом й іншими галузями права на основі спільності джерела їх походження. Обґрунтовано позицію щодо необхідності виділення ознак категоріально-понятійного апарату, які найбільш повно відповідають принципам господарського права юридично-правового інструментарію, максимально адаптованого до потреб саме цієї галузі права.

Ключові слова: система права, господарське право, понятійний апарат, юридична наука, суб'єкт господарювання, господарська діяльність.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с проблемами формирования понятийного аппарата хозяйственного права Украины. На основе изучения существующих научных точек зрения выделены отдельные элементы, которые выступают в роли фундаментальных составляющих при определении круга понятий и категорий, которыми пользуется хозяйственное право. Осуществлен углубленный анализ диалектической связи между хозяйственным правом и другими отраслями права на основе общности источника их происхождения. Обосновано позицию о необходимости выделения признаков категориально-понятийного аппарата, которые наиболее полно соответствуют принципам хозяйственного права юридически-правового инструментария и максимально адаптированы к потребностям именно этой отрасли права.

Ключевые слова: система права, хозяйственное право, понятийный аппарат, юридическая наука, субъект хозяйствования, хозяйственная деятельность.

In the article the questions connected with problems of formation of conceptual apparatus of Economic Law of Ukraine. On the basis of existing scientific viewpoints in separate elements which serve as fundamental components of the definition in the range of concepts and categories, which is served by commercial law. Done depth analysis of the dialectical link between economic law and other branches of law based on common source of origin. Grounded position on the need for feature extraction categorial-conceptual apparatus that most closely correspond to the principles of commercial law legal tools best adapted to the needs of this particular area of law.

Economic law, like all other areas of law, is within the scope of the objective laws of logic on which is based the whole system of law, and therefore – has, among other things, the basic legal instruments that form its categorial apparatus.

In this regard, the synthesis of the legal instruments of the economic rights to use the phrase «the category of commercial law» or «the notion of economic law».

Key words: system of law, economic law, conceptual apparatus, jurisprudence, entity, economic activity.

Поринаючи в бездонні глибини юридичної науки, пошуковець дістає в дарунок неосяжні простори безмірного знання, яке відзначається формалізацією і системністю, є, як правило, структурованою системою, зведеною в кодекси чи в інший спосіб нормативно закріплене за різними галузями права.

З огляду на це вкрай важливою видається необхідність чітко сфокусуватися на тих завданнях, які ставить перед собою пошуковець, що претендує на участь у розвитку науки, має намір, і, не обов'язково на ґрунті загальновідомих наукових постулатів, вдатися до певних узагальнень щодо конкретних явищ в галузі юриспруденції. В науці завжди є місце для нового, невизначеного, яке, як засвідчує практика, може кардинально заперечувати те, з чого нібито все починалося. І таких прикладів можна привести безліч. Тобто зацікавлений науковець отримує, так би мовити, на невизначений термін в інтелектуальне користування вихідні положення наук для здійснення на їх основі логічних операцій та встановлення до того часу невидимих, не повністю з'ясованих зв'язків між об'єктами дослідження чи їх структурними елементами. При цьому для чіткої розстановки акцентів необхідно абстрагуватися до тих юридичних величин, що виступають коректними

до ситуації, при якій дослідник має намір окреслити предмет наукового дослідження. У даному конкретному випадку це – наука господарського права, завданнями якої є виявлення закономірностей, тенденцій, прогалин правового регулювання господарських відносин і напрацювання рекомендацій стосовно вдосконалення як правового регулювання, так і правозастосовчої практики з використанням комплексу наукових методів пізнання.

Розглядаючи категоріально-понятійний апарат в якості базисного елементу науки господарського права, необхідно зазначити, що комплексно це питання в Україні практично не досліджувалося. Більше того, вченими не було здійснено формалізованих спроб привнести у це, нібито для всіх галузей права прийнятне узагальнення, яким для кожної з них є категоріально-понятійний апарат, якихось більш чітких рис, якими б виділялися юридично-правові інструменти саме з огляду на їх приналежність до господарського права.

У той же час до аналізу цієї надзвичайно важливої і складної категорії у своєму науковому доробку дотично зверталися відомі вітчизняні науковці в галузі права, серед яких Алексеев Б. Т., Бабаєв В. К., Жеребкин В. Е.,

Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г., Ніколенко Л. М., Панов М. І., Смолин Г. В., Устименко В. А. та ін.

Одним з інших ключових завдань, які покладуються в основу цієї статті, є окреслення «межових знаків», які б слугували, з одного боку, чітким орієнтиром для означення сфери застосування господарським правом, а, з іншого боку, – забезпечували достатнє переконання у тім, що господарське право нерозривно пов'язане з іншими галузями права і є комплексною галуззю права. При цьому видається логічно послідовною думка про те, що слід залишатися на тих наукових позиціях, якими підтверджується відносна самостійність даної галузі права, адже ця риза притаманна всім без винятку галузям права через їх здатність врегульовувати правовідносини в різних сферах життєдіяльності суспільства. Однак, беззаперечним аргументом єдності всіх без винятку галузей права є їх первинне джерело – юридичне право.

Отже, розпочинаючи дискурс стосовно інструментарію, за використання якого можуть бути вирішені завдання наукового пошуку, мусимо неодмінного визначитися стосовно галузі права. Тобто дослідник, вирішуючи наукову проблему, повинен послуговуватися базовими для обраного способу дослідження поняттями і категоріями, які за вкладення в них обсягом найбільш повно відповідають на покладені запитання. Іншими словами, особливо складним і відповідальним є завдання визначити набір інструментів, який дослідник має намір застосувати для вивчення постійних і казуальних зв'язків між об'єктами наукового дослідження.

Відтак, вкрай важливим є окреслення меж наукового узагальнення, які об'єктивно не можуть перевищувати за вкладеними обсягами значень слів «категорія», «поняття» і «апарат». Це – надзвичайно важливо, оскільки в результаті поєднання семантичних зв'язків між означеними поняттями відбувається, так би мовити, буферизація (у розумінні взаємного обміну між різними галузями права) інструментоутворюючих, універсальних для всієї юридичної науки дефініцій.

Найважливіше місце в науці права (як, втім, і в будь-якій іншій науці) займають категорії, що утворюють стійку і в той же час таку, що постійно розвивається, систему. Системно-категоріальний підхід до вирішення проблем права дозволяє використовувати певне коло наукових інструментів, недоступних при інших підходах [1].

Категорія – це загальне філософське поняття, яке відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ [2].

Згідно з іншою точкою зору категорія – це сукупність думок, що відображають в узагальненому вигляді деякий спосіб існування в постійній взаємодії і розвитку явищ буття, що дає можливість пізнання руху таких явищ [3].

Категорії, по суті, являють собою інструмент дослідника. Якщо поняття розкриває перед дослідником ізольоване явище, то у кожній категорії відображені закономірності існування та еволюції цілого класу явищ, що знаходяться в тісній і постійній взаємодії, в результаті чого вони власне і утворюють систему.

Один і той же термін може виступати й у ролі категорії, і в ролі поняття. Причому поняття з часом може перетворитися на категорію, але в цьому випадку істотно змінюються його функції як інструмента пізнання, а також роль і місце серед інших інструментів пізнання. У той же час не обов'язково пам'ятати, що в основі кожного поняття перебуває група взаємопов'язаних категорій, а змістовна інтерпретація поняття означає виявлення його категоріальної структури. Взаємовідносини між категорією і поняттям носять діалектичний характер. Системність виступає в якості однієї з властивостей категорій. Категорії як такі вже досить давно стали самостійним об'єктом дослідження, система ж і системні якості були відкриті набагато пізніше.

Щодо поняття, то це – форма мислення, яка відображає істотні властивості, зв'язки і відношення предметів і явищ в їхній суперечності і розвитку, думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети деякого класу за визначеними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками [4].

Поняття (разом з думкою та умовиводом) є однією з основних форм мислення. Воно відображає та закріплює істотні (відмітні) ознаки предметів або явищ об'єктивного світу і процесу мислення і є простою структурною одиницею думки. Поняття про державу і право – найважливіший різновид соціально-політичних понять, багато з яких були сформульовані у глибокій давнині. Так, поняття «справедливість», «закон», «демократія» виробили і використали старогрецькі філософи Сократ, Платон, Арістотель. Державно-правові поняття були широко відомі в Стародавньому Римі, причому не тільки професійним юристам, а й усім громадянам. Багато з них використовуються сучасною юриспруденцією («конституція», «особа», «контракт», «віндикація» тощо) [5].

Послуговуючись логічними інструментами, цілком виправданим буде у даному випадку застосувати дедуктивний метод, який дозволить шляхом додавання потрібних нам ознак перейти від розуміння терміну «поняття» у його загальному обсязі до більш конкретного, з меншим обсягом. У цьому випадку логічним продовженням збудованого категоріального ланцюга від «поняття» буде «правове поняття», яким вважають логічно оформлені загальні думки про клас юридичних явищ.

Завершальним елементом цього узагальнення є поняття «апарат», зміст якого достатньо широкий через притаманну мовну полісемічність, однак для даного випадку прийнятним є тлумачення, що це – сукупність установ, які обслуговують певну галузь управління, господарства або метод, спосіб дослідження [6].

Як уже видно з приведених тлумачень складових певною мірою усталеного і уже з успіхом використовуваного багатьма науковцями визначення, яким розглядається «категоріально-понятійний апарат», у самому наборі понять, які формують межові знаки як для юридичної науки, так і для науки господарського права, існують певні неузгодженості. Так, якщо зміст і значення слів «категорія» і «поняття» повною мірою відповідають тому ступеню узагальнення обраних явищ чи предметів дослідження і ними може послуговуватися комплексна галузь науки, якою є господарське право, то слово «апарат» у цьому поєднанні наділене усіченим набором значень. У даному випадку, як вбачається, використання поняття «апарат» не повністю обґрунтовано, а, що головне, – не на користь науці, оскільки в результаті такого застосування обмежується ареал галузі права, якою врегульовуються правовідносини з утвердження конституційних принципів, наприклад, господарської діяльності.

У той же час з метою найбільш повного розкриття ідеї статті пропонується послуговуватися загальноновизнаним набором понять, якими узагальнюється предметно-методологічний інструментарій господарського права.

Означаючи межі категоріально-понятійного апарату господарського права України, видається обґрунтованим сприймати однозначно наступні положення:

- 1) господарське право нерозривно пов'язане з іншими галузями права і є комплексною галуззю права;
- 2) господарське право використовує поняття і категорії, які є загальноновживаними для всієї юридичної науки;
- 3) господарське право має універсальну для всіх галузей права форму побудови норм;
- 4) господарське право визнане регулятором суспільних відносин шляхом прийняття законів;
- 5) господарське право передбачає виключне судове застосування правових норм.

Отже, розглядаючи наукові підходи до узагальненого розуміння інструментарію господарського права, який в

результати впливу інших галузей права отримує назву «категоріально-понятійний апарат», необхідно визначитися стосовно базових елементів, якими коректно з точки зору науки можна послуговуватися для доведення своєї точки зору. І в цьому пропонується звернутися черговий раз до логіки, яка, якщо дотримуватися її законів, неодмінно призведе до правильного і обґрунтованого висновку на обраному напрямі дослідження.

Застосовуючи метод виведення (дедукції), узагальнюючою і найбільшою за обсягом поняття категорією пропонується обрати юридичну науку, яка, на думку багатьох дослідників, є відносно розвиненою системою упорядкованих знань про державно-правові явища, закономірності їх існування і розвитку. Системоутворюючими елементами цієї науки виступають: наукові гіпотези, правові ідеї і теорії (спеціальні теорії), концепції, методи, методика і принципи наукового пізнання, правові інститути, норми і юридичні конструкції, факти і явища правової реальності. Як галузь специфічних знань юридична наука має притаманну їй і упорядковану систему взаємопов'язаних і взаємодіючих понять і категорій, які за суттю і змістом визначаються предметом цієї науки і одночасно забезпечують логіко-юридичну організацію знань у сфері держави і права [7].

Поділяючи цю категорію на частини, неодмінно дійдемо, серед іншого, до менш ємнісної з точки зору узагальненості в царині юридичної науки категорії, якою є господарське право.

Опрацьовуючи багатий науковий матеріал з цього питання, мається можливість посилатися на низку визначень господарського права, які достатньою мірою вирізняють коло суспільних відносин, у яких застосовуються його положення. Відтак, пропонується дослухатися думки Г. В. Смолина, який вважає, що господарське право – це система нормативно-правових актів, які регулюють відносини щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та керівництва такою діяльністю органами державної влади або місцевого самоврядування [8].

Даючи оцінку приведеному визначенню, необхідно зазначити, що, обмежуючись впливом через керівництво на господарську діяльність лише органами державної влади або місцевого самоврядування, поза увагою залишено чи не основного учасника господарських відносин – суб'єкта господарської діяльності недержавної форми власності, який здійснює підприємництво на свій ризик і не завжди підпадає під сферу впливу означених органів.

Разом з тим, будучи структурованою системою, господарське право забезпечує нормативне регулювання господарських відносин. Підґрунтя для таких дій з боку держави та самоврядних місцевих органів влади закріплено Конституцією України та законами України.

Необхідно зазначити, що завдання стосовно означення категоріально-понятійного апарату господарського права виходить далеко за межі самої науки господарського права, оскільки, будучи нерозривно пов'язаним з іншими галузями права, господарське право неминує повинно послуговуватися тими інструментами, які використовує юридична наука (найбільш загальна категорія) і галузеві правові науки (поняття, отримане в результаті застосування дедуктивного методу дослідження).

Як було зазначено вище, категоріально-понятійний апарат – це узагальнене визначення для тих юридичних інструментів, якими оперує як юридична наука в цілому, так і в окремо взятих галузях права. Відмінність у даному випадку полягає, з одного боку, в ступені узагальнення, з іншого, – безпосередньо залежить від обмежень, встановлених дефініційними рамками понять, які є базовими для конкретної галузі права. Таке обмеження доцільно було б розглядати як нормативно-правове підґрунтя формування категоріально-понятійного апарату відокремленої правової галузі.

Не викликає сумніву те, що юридична наука виступає джерелом формування її понятійного апарату. Отже, йдучи за аналогією, потрібно погодитися з тим, що джерелом формування понятійного апарату господарського права повинно бути саме господарське право з урахуванням ступеню його взаємозв'язку з іншими галузями права.

Виходячи зі сказаного вище, видається доцільним відступити від загальноприйнятої практики щодо обмеження кола понять, які слугують відображенням сутності господарського права як галузі права, визначають її місце в системі права України, лише тими поняттями, які отримали законодавче визначення і обґрунтування.

Підставами для такого висновку є те, що не всі правові категорії і поняття нормативно визначені і отримали підтвердження чи тлумачення в законодавчих актах. Багато із загальноживаних понять застосовуються на рівні наукового пізнання, оскільки відображають положення, які ще не включені в нормативно-правові акти. Ці наукові нормативно-правові утворення як результат наукового доробку, безумовно, передують їх офіційному (нормативному) визнанню і закріпленню у правовій «матерії» у процесі правотворення. Тому викликає сумнів обґрунтованість твердження, що поняття визнаються правовими тільки за допомогою правових норм, що в галузі права визнаються («мають авторитет») лише ті поняття, які встановлені законодавством [9].

Видається, що за такої ситуації доцільно звернутися до англо-саксонської системи права, яка джерелом права визнає судовий прецедент. Ця позиція отримує системне обґрунтування з огляду на те, що європейський вибір України, проголошений на найвищому політичному рівні, потребує значних зусиль та істотних змін у правовій системі держави для досягнення справжнього європейського рівня правосуддя.

З цього приводу мається точка зору судді Верховного Суду України, Пошви Б. М., який зазначає, що судовий прецедент значно оперативніше, ніж закон, реагує на динаміку суспільних відносин, оскільки суддя, вирішуючи спори, постійно безпосередньо контактує з реальним життям. Саме прецедентна система права дає змогу в таких країнах, як США, Великобританія приблизно у 90-95% випадках врегулювати сторонам спірні питання ще на стадії підготовки справи до розгляду.

Прецедентний характер рішень Федерального Верховного суду ФРН є ключовим елементом забезпечення цим судом своїх повноважень, передбачених законом і конституцією, гарантування єдності та стабільності вирішення спорів судами усіх ланок. На підставі його рішень, в яких сформульована правова позиція-прецедент, щорічно оновлюється коментар до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів ФРН, які, як і в США та інших країнах прецедентної системи права, розсилаються видавництвом кожному судді, а також доступні в електронній мережі судів країни будь-якій особі.

Система прецедентного права робить прозорою і передбачуваною як судову систему, так і діяльність правоохоронних органів, оскільки будь-який орган чи посадова особа не зможуть за аналогічних обставин відступити від правила, закріпленого в цьому рішенні.

За таких обставин втрачається сенс чинити тиск на суд чи будь-яку посадову особу, зменшується кількість скарг і знижується рівень корупції, оскільки ніхто не зможе діяти в аналогічній справі інакше, як у попередній [10].

Відмежування від узагальнення судової практики як джерела типового вирішення господарських спорів є свідченням закостенілості суддівської системи України, в результаті чого впроваджені науковцями і практиками нові юридичні поняття і категорії не тільки не визнаються офіційними формами розв'язання господарських конфліктів, а навпаки – слугують підставами для оскарження цілком об'єктивних і справедливих судових рішень.

Така позиція веде до ігнорування активної ролі правової науки (а також і юридичної практики) у розробці її понятійного апарату, не відображає активного впливу науки на правотворчість [7].

Формування правових понять і категорій, власне кажучи, не відрізняється в цілому від загальної і універсальної процедури формування понятійного апарату в інших сферах наукового знання. Суть цієї процедури знаходить вираз у формалізації знань у галузі державно-правових явищ [11]. Вона полягає, головним чином, в абстрагуванні, тобто у відволіканні від несуттєвих, нетипових (неголовних) рис і властивостей цих явищ; і у виявленні і фіксуванні закономірностей розвитку, і незмінної їх повторюваності (як алгоритму) та встановленні найбільш істотних і загальних (типових) ознак, властивих всьому класу (виду, типу) цих явищ і за якими ці явища відрізняються від інших [12].

Отже, співставляючи семантичні обсяги термінів «категорія» і «поняття», отримуємо висновок, що з огляду на закладений у них контекстуальний зміст, їх можна

визнати синонімами і отожднати, а тими несуттєвими відмінностями, завдяки яким окремі науковці переводять «категорію» в клас «поняття» і навпаки – знехтувати. Тобто їх одночасне використання при означенні й узагальненні інструментарію тієї чи іншої галузі права є насправді тавтологією і лише вносить плутанину в порядок інструментів, якими нормативно впорядковані всі галузі права. Господарське право, як і всі інші галузі права, входить в сферу дії об'єктивних логічних законів, на основі яких ґрунтується вся система права, а, отже, – володіє, окрім іншого, базовими правовими інструментами, які формують його категоріальний апарат. Тому було б доцільно при узагальненні правового інструментарію господарського права, як, до речі, й інших галузей права, обмежитися дефініціями «категоріальний апарат» або «понятійний апарат». З іншого боку, зрозумілим і привабливим у застосуванні було б формулювання «категорії господарського права» чи «поняття господарського права».

ЛІТЕРАТУРА

1. Категоріальний апарат юриспруденції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrbukva.net/71446-Kategorial-nyiy-apparat-yurisprudencii.html>.
2. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
3. Предмет конституційного права Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litcey.in.ua/re>.
4. Вікіпедія «Поняття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F>.
5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права : Елементарний курс. Видання друге / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
6. Українська радянська енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/ure/>
7. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / М. Панов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mego.info/матеріал/проблеми-методології-формування-категоріально-понятійного-апарату-юридичної-науки-м-панов>.
8. Смолин Г. В. Господарське право України. Особлива частина / Г. В. Смолин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidrychnuku/gospodar-pravo/467-smolun/8059>.
9. Жеребкин В. Е. Содержание понятий права (логико-юридический анализ) : автореф. дис. ... на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / В. Е. Жеребкин. – Харьков, 1980.
10. Пошва Б. М. Судовий прецедент : проблеми запровадження в Україні / Б. М. Пошва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1>.
11. Алексеев Б. Т. Философские проблемы формализации знания / Б. Т. Алексеев. – Л., 1981.
12. Бабаев В. К. Советское право как логическая система : учебное пособие / В. К. Бабаев. – М., 1978.